

OĞUZ KAĞAN DESTANI ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

A. B. ERCİLASUN

Memlüklü Türk Tarihçisi Ebû Bekr bin Abdullah bin Ay Beg Ed-Devâdârî, Dürerü't-Ticân ve Gureru Tevârihî'l-Ezmân adlı eserinde, Celâleddîn Hârezmşâh'ı yenip Doğu Anadolu'ya gelen ve Nusaybin'i kuşatan Tatarlardan bahsederken şöyle der :

“Bu kavmin nereden çıktığını ve kendilerinden öncekileri ‘Ulu Han Ata Bitigci’ adlı kendi kitaplarından alarak zikrederim. Onun mânâsı, ‘ulu baba hükümdarın kitabı’dır. Bu kitabı evvelki Türklerden Moğol ve Kıpçaklar tanır ve ona çok büyük hürmet gösterirler. Nasıl ki, diğer Türklerde de Oğuznâme isimli bir kitap vardır. Bunu elden ele gezdirirler. İçinde başlangıçları ve ilk hükümdarları zikredilir ki o da Oğuzdur.”¹

Ulu Han Ata Bitigci adlı kitabı, 826 yılında, Cibrîl bin Bahtîşû‘ (?) adlı bir tabip Türkçeden Farsçaya çevirmiş. Devâdârî de bu Farsça nüshadan faydalanmış. Kitabın 826’daki mütercimi Cibrîl’in babasının adı, Devâdârî veya müstensihler tarafından pek anlaşılmamış gibi görünüyor. بخیشوع şeklindeki imlânın içinde “bahşı” sözü bulunabilir. Nitekim mütercimim sıfatı da tabip olarak verilmiştir. Bizce kitabın adında da bir yanlışlık vardır. “Bitigci” kelimesinde kef ile ye harfi arasına konan cim harfi, kelimeyi anlamamaktan doğan bir hatadır. “Bitigci” değil, “bitigi” olacaktır. Nitekim ismin mânâsı “ulu baba hükümdarın kitabı” olarak verilmiştir ki bu tam tamına “Ulu Han Ata Bitigi” adının karşılığıdır.

Devâdârî’nin 14. yüzyılın başlarında verdiği bu bilgilerden şüphe edilebilir. 826, hakikaten çok eski bir tarihtir. Fakat Devâdârî’nin, bu bilgileri tamamen uydurmuş olduğu da düşünülemez. Herhalde Devâdârî’den çok önce, Türkler arasında yaygın olan ve hattâ yazıya geçirilmiş bulunan iki kitap vardı : Ulu Han Ağa Bitigi ve Oğuznâme. Oğuznâme’den de bahseden Devâdârî, onun tarihinden ve herhangi bir tercümesinden bahsetmiyor. Ancak anlatış tarzından, Oğuznâme’nin Devâdârî zamanında daha yaygın olduğunu anlıyoruz. “Nasıl ki diğer Türklerde de Oğuznâme isimli bir kitap vardır” diyor. Yani Oğuznâme daha fazla bilinen bir kitap olarak, Ulu Han Ağa Bitigi’nin Moğollar ve Kıpçaklar tarafından tanınıp hürmet görmesine örnek

¹ Süleymaniye Dâmâd İbrâhim Paşa Kt., Nu : 913, s. 202.

diye zikrediliyor. Oğuznâme'yi de Türkler elden ele gezdirirlermiş; içinde onların başlangıçları ve ilk hükümdarları Oğuz zikrediliyormuş. Devâdârî bundan sonra, Oğuznâme'de geçen Tepegöz hikâyesini özet olarak veriyor². Anlaşıyor ki bu Oğuznâme, eldeki Oğuz destanlarından hiçbiri değildir. Çünkü burada hem Türklerin başlangıçları ve Oğuz Han zikrediliyor, hem de Tepegöz hikâyesi. Bu, Oğuz'un hayatı etrafındaki Oğuz Kağan destanının, zaman içinde, Oğuz'un torunlarının ve onların beylerinin mâceraları ile genişlediğini ve büyük bir Oğuznâme meydana geldiğini gösterir. Bu Oğuznâme Batı Oğuzları arasında yaygın olmalıdır. Nitekim Tepegöz ve daha başka on bir hikâye, Oğuz Kağan'dan kopmuş olarak, sonradan, Kitâb-ı Dede Korkut'ta tesbit edilmiştir. Uygurca Oğuz Kağan destanında Dede Korkut hikâyeleriyle ilgili bir iz yoktur. Herhalde onun yazıldığı muhitte bu hikâyeler pek yayılmamıştı. Reşideddîn ise eserini daha çok bir tarih gibi yazmak istediği için Dede Korkut hikâyelerini bilerek almamıştır. Kayı İnal Han anlatılırken Dede Korkut'tan da bahsedilmekte, onun keramet ve hikâyelerinin pek çok olduğu ve ayrıca zikredileceği kaydedilmektedir.³ Fakat Reşideddîn maalesef bu hikâyeleri ayrıca zikretmemiştir.

Destanların ve bilhassa Oğuz Kağan destanının, Türk-Moğol münasebetleri bakımından hususî bir ehemmiyeti vardır. Devâdârî'nin verdiği bilgi, bu bakımdan dikkati çekiyor. Ona göre Ulu Han Ağa Bitigi adlı kitap, Celâleddîn Hârezmşâh'ı takip eden Tatarların nereden çıktığını ve onlardan öncekileri anlatmaktadır. Kitabı, "evvelki Türklerden Moğol ve Kıpçaklar tanır ve ona çok büyük hürmet gösterirler." Bu kayıtlar, Memlük Türklerinden olan Devâdârî'nin "Türk-Tatar-Moğol-Kıpçak" arasında pek fark görmediğini, hepsini de Türk saydığını gösterir. Reşideddîn'de Moğollar, Oğuz Han'ın amcalarının urukları olarak kaydedilir. Oğuz Han onlarla savaşır ve Karakurum'a sürer. Moğollar Oğuz Han'a hitaben "biz senin ashından ve soyundanız; aynı kökten türeyen dal-budaklarız ve onların yemişleriyiz" derler.⁴ Bu kayıtlar, Reşideddîn çağındaki Türkmenlerin, Oğuz Han'la Moğolların amca çocukları olduklarına inandıklarını gösterir. Türkmenler arasındaki bu inanışın Çengiz'den sonra ortaya çıktığı fikri, bana biraz güç görünüyor. Ebülğazi'de ise Alınca Han'ın Tatar ve Moğol adlarında ikiz çocukları olur. Oğuz Han, Moğol Han'ın torunudur. Böylece Oğuzlar Moğol Han'dan, asıl Moğollar ise Tatar Han'dan türemiş olarak gösteriliyor.⁵ Bu rivayetlerin hepsini Çengiz'den sonra teşekkül etmiş olarak düşünmek kolay değildir. Elbette Çengiz'den sonra bu Türkmen rivayetleri içine bazı ilâveler

² a. y.

³ A. Zeki Velidî Togan, *Oğuz Destanı*, İstanbul, 1972, s. 55.

⁴ A. Z. V. Togan, a. e., s. 20.

⁵ Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime* (Hazırlayan : Muharrem Ergin), s. 25; Kononov neşri, s. 12.

yapılmış olabilir. Fakat rivayetlerde çekirdek olarak görünen Türk-Moğol akrabalığı fikri, bizce çok daha eski çağlardan, belki de Oğuz Han ile aralarında benzerlikler bulunan Motun'un Hunlarından izler taşımaktadır. Destanî rivayetlerinde Türk-Moğol akrabalığından bahseden Reşideddîn devri Türkmenleri sanki ilk altayistlerdi. Destanlardaki bu münasebetlerin teferuatlı bir şekilde incelenmesi ve tarihî malzeme ile karşılaştırılması bizi belki de daha başka neticelere götürebilir.

Benim üzerinde durmak istediğim diğer bir konu, Uyguca Oğuz Kağan destanına yansıyan Türk kozmogonisidir. Oğuz Kağan, gökten inen ışığın içindeki kızla evlenince üç oğlu olur; bunlara Kün yani güneş, Ay ve Yultuz adları verilir. Göl ortasındaki ağaç kovuğunda bulunan kızla evlenince yine üç oğlu olur; bunlara da Kök, Tağ ve Tengiz adları verilir.⁶ Bizce bu motifler, Türklerin, kâinatın yaratılışı hakkındaki ilk inanışlarının çok değişmiş olarak destana yansımalarıdır. Çocuklara verilen isimlerin bir tesadüf olamayacağı; ilk üçünün yıldızlar âlemini, diğerlerinin yer yüzünü temsil ettiği hemen belli olmaktadır ve bu münasebete daha önce de birçok defa temas edilmiştir. Gerçekten de ilk çocuklar Güneş, Ay, Yıldız adını taşır ve bunlar yeryüzünün dışını, uzayı temsil eder. Üstelik bunların annesi gökten gelen mavi ışık içinden çıkmıştır. İkinci kadından doğan çocuklar Gök, Dağ ve Deniz adını taşır; bunlar da yeryüzünü temsil eder. Burada gök de yeryüzüne âit kabul edilmektedir. Bunların da annesi göl ortasındaki ağaç kovuğundan çıkmıştır. Bu sembollerden hareket edersek, Türklerin, kâinatın yaratılışı hakkındaki ilk inanışlarını şöyle tesbit edebiliriz.

Önce güneş, ay ve yıldızların bulunduğu uzay yaratılmıştır. Bunda Göktanrı'nın rolü vardır (gökten inen ışıktan çıkan kız). Daha sonra göğün, dağların ve denizlerin bulunduğu yeryüzü yaratılmıştır; bunda da Yer-Su tanrısının rolü vardır (göl ortasındaki ağaç kovuğundan çıkan kız).

Altay efsanelerinde de, asırlar içinde meydana gelmiş birçok noksan, ilâve ve değiştirmelere rağmen ana çizgi aynıdır. Bir yaratıcı Tanrı vardır: Ülgen, Kuday veya Kayrakan. Bu tanrı uçsuz bucaksız su üzerinde uçmaktadır. Yer, gök, ay ve güneş yoktur. Verbitski'nin tesbit ettiği efsanede, Tanrı Ülgen "yer yaratılsın, dedi, yer yaratıldı; gökler yaratılsın dedi, gökler yaratıldı. Böylece bütün dünyayı yarattı." Daha sonra kişiyi yarattı.⁷ Radloff'un tesbit ettiği Altay efsanesinde önce Tanrı Kuday ile Kişi vardır. Tanrı, Kişi vasıtası ile yeri, dağları ve tepeleri yaratır.⁸ Göğün, yerin ve kişinin yaratılması ile ilgili bu ana çizgi, Orhun âbidelerinde (KT D 1) "üze kök tengri asra yazız

⁶ W. Bang ve G. R. Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul, 1936, s. 12-14.

⁷ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara, 1972, s. 19-20 (Verbitski, *Altayskie inorodtzi*, s. 89-100'den naklen).

⁸ A. İnan, a. e., s. 14-19 (W. Radloff, *Proben I*, s. 159-166'dan naklen).

yir kılındukda ikin ara kişi ogli kılınmış” cümlesinde en sade bir şekilde ifade edilmiştir.

Yukarıda anlattığımız gibi, Oğuz Kağın destanında çocukların doğuşunun ve adlarının kâinatın yaratılışını temsil ettiğini kabul edersek⁹ Oğuz Kağın'ın da Kişi'yi temsil ettiğini söyleyebiliriz.¹⁰ Bu durumda Oğuz Kağın destanına göre önce kişi, sonra yıldızlar âlemi, sonra yeryüzü yaratılmıştır. Reşideddin'de yer alan Oğuz Han ile babası Kara Han arasındaki mücadele de Altay efsanelerindeki Tanrı Kayrakan ile Kişi arasındaki mücadeleyi temsil etmiş olabilir. Oğuz'un sal yapan, araba yapan hüner sahibi beyleri de Altay efsanesinde, isimleri budist panteonundan girmiş bulunan yardımcı ruhlardır. Maytere insanlara birçok şeyler öğretir, araba yapar, ař olacak otları tayin eder. Mangdaşire olta yapıp balık avlar; tüfek ve barut icat ederek sincap vurur.

İlk Türklerin kâinatın yaratılışı hakkındaki inanışları Oğuz Kağın destanına yansıtılırken destancılarda acaba nasıl bir muhâkeme tarzı, nasıl bir metod hakim olmuştur? Acaba gök ve yer cisimlerini, tanrı ve ruhlarını doğrudan doğruya şahışlaştırarak mı bir destan meydana getirdiler?¹¹ Yoksa kahramanlıkları ve yaptıkları işler hakkında kendilerine bazı rivayetler intikal eden ilk atalarına, inanışlarında mevcut olan yaratılış prosesini ve yaratılanların isimlerini mi yakıştırdılar? Zaman içinde aslından bir hayli uzaklaşmış olan destan ve efsane metinlerine dayanarak bu sorulara cevap vermek imkânsız gibidir. Ancak Oğuz Kağın'ın doğuşundaki ve evlenmelerindeki fevkalâdelikler ve ilk çocuklarının isimlerinin uzay ile, sonrakilerin yeryüzü ile olan bâriz ilgisi ve bu ilginin rastgele olamayacağı fikri, bizi ister istemez Türklerin en eski inanışlarına götürmüştür.

⁹ S. P. Tolstov da aynı görüştedir. Bk : “Perejitki totemizma i dual 'noy organizatsii u turkmen”, *Problemi istorii dokapitalistiçeskih obşestva*, 1935, no : 9-10, s. 3-41 (Mireli Seyidov, Azerbaycan Mifik Tefekkürünün Gaynagları, Bakı, 1983, s. 26'dan).

¹⁰ Burada Paul Pelliot'nun oğuz kelimesini, önceleri, “aile” mânâsındaki “oğuş” ile ilgilendirmesini hatırlayalım (Bk : D. Sinor, “Oğuz Kağın Destanı Üzerinde Bazı Mülâhazalar”, *TDED*, IV/1-2, İstanbul, 1950, s. 4.)

¹¹ Mireli Seyidov bu kanaatte görünüyor. Bk : M. Seyidov, a. e., s. 263-264.